

HADISLEARNING JOZMA JAMLANISH DIVIDED INTO HISTORICAL LEVELS

ҲАДИСЛАРНИНГ ЁЗМА ЖАМЛАНИШ ТАРИХИНИ БОСҚИЧЛАРГА БЎЛИНИШИ

Aziz Sh. Tajiev

Scientific Secretary of the Imam Maturidi, International Scientific

Research Center. 11, A.Kadiri, Tashkent, 100011, Uzbekistan

E-mail: aziztoho_83@mail.ru

ABSTRACT

The article analyzes the history of the written collection of hadiths in the VII-VIII centuries, in particular, the methods and approaches used by the hadith scholars in the selection and adoption of hadiths. From the historical point of view, this process is divided into the periods of the companions, the successors (tabiun) and the people who lived after them, and the peculiarities of each of them, the methods used in practice were studied on the basis of sources. At the same time, the factors that led to the emergence and acceleration of the process of compiling hadiths are described. From the first stage of the history of the collection of hadiths to the ninth century, which is recognized as the "golden age" of the science of hadith, the process of "kitabah", "tadvin", "ta'lif" and "tasnif" is the process that lasted until the creation of the main collections of hadith.

Keywords: Muhaddith, mutawatir, ohod, hadith collections, Qur'an, hadith, prophet, companion, successor of a companion, kitabat, tadwin, ta'lif, tasnif, sahifa, juz, "al-Sahifa al-sodiqa".

INTRODUCTION

Ҳадисларнинг ёзма жамланиш тарихи борасида тадқиқотчилар томонидан турли фикрлар билдирилган. Жумладан, ҳадисларни ўрганган олим Абисон Мутайрий ўзининг “Тарих тадвин ас-сунна ва шубухат ал-муштаприқин” номли асарида ҳадисларнинг ёзма жамланиш тарихини китобат (كتابة), тадвин (تدوين), таълиф (تأليف), тасниф (تصنيف) босқичларига ажратган ҳолда тадқиқ қилган (Мутайрий, 2002). Мазкур босқичлар маълум муддат давом этган тарихий давр бўлиб, уларнинг ҳар бирида ҳадисларнинг ёзилиши ва жамланиши ўзига хос кўринишда кечган. Мазкур атамаларнинг ҳар бири ўзига хос мазмун-моҳиятга эга бўлиб, жумладан, “китобат” бирор нарсага ёзилган сўз ёки рақамни, “тадвин” ёзувларни бир жойга жамлашни, “таълиф” турли мавзуларга оид ёзувларни бир жойга жамлашни, “тасниф” эса ёзувларни боб ва фаслларга ажратилган ҳолда, яъни муайян тартибга солинган ҳамда тизимлаштирилган шаклда жамлашни ифодалайди (Ғаврий, 2009:57-58).

Мутайрийнинг келтиришича, ҳадислар ёзма жамланиш тарихининг китобат босқичи ҳижрий биринчи йилда бошланиб, сўнгги саҳобий халифа Абдуллоҳ ибн Зубайрнинг вафотига қадар, яъни ҳижрий 83 йилгача давом этган (Мутайрий, 2002:35). Ушбу даврда саҳобийлар томонидан шартномалар, васиқалар, мактублар ва фикҳий масалаларнинг ечимлари ёзиб борилган. Жумладан, саҳиҳ тўпламларда Абу Бақр (632–634) закот масаласига оид ҳадисдан нусха кўчиртириб, зарур бўлганда ундан фойдаланганига оид

маълумотлар берилган (Бухорий, 1997:309). Умар ибн Абдулазиз (681–720) Мадина шаҳри волийси сифатида фаолият кўрсатганида Солим ибн Абдуллоҳ (ваф. 724 й.) дан ушбу нусхани сўраттириб олгани маълум. Шу билан бир қаторда, умавий ҳукмдор Ҳишом ибн Абдулмалик (724–743) ундан бир нечта нусха кўчиртириб, халифалик таркибидаги ўлкаларга амалий қўлланма сифатида тарқаттирган. Али ибн Аби Толиб (656–661) да ҳам айрим фикҳий масалаларга оид ҳадислар ёзилган саҳифа бўлган (Сибоъий, 2000:41).

Саҳобийлар орасида Абдуллоҳ ибн Амр, Абдуллоҳ ибн Масъуд (ваф. 652 й.), Абдуллоҳ ибн Аббос (619–687), Анас ибн Молик (613–711) кабилар ҳадисларни ёзма жамлашда қолганларга нисбатан фаолроқ бўлганлар. Қибтий (ваф. 660 й.), Саъд ибн Убода Ансорий (ваф. 635 й.), Абу Мусо Ашъарий (ваф. 664 й.), Самура ибн Жундуб (ваф. 677 й.), Абу Рофеъ, Абу Ҳурайра (603–678), Жобир ибн Абдуллоҳ (606–697), Абдуллоҳ ибн Абу Авфа (ваф. 705 й.), Ҳаммом ибн Мунаббих (660–750), Абдуллоҳ ибн Амр, Абу Салама Нубайт ибн Шарит Ашжаий кабиларда эса ўзларининг шахсий саҳифалари мавжуд бўлган (Ғаврий, 2009:76–77). Улар орасидан Абдуллоҳ ибн Амр, Анас ибн Молик, Саъд ибн Убода, Самура ибн Жундуб кабилар ҳадисларни ёзиб бориш учун шахсан Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламдан рухсат сўраганлар (Мутайрий, 2002:41–45).

Юқорида келтирилган маълумотлар ҳадисларнинг Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам тириклигидаёқ саҳобийлар томонидан ёзила бошланганини кўрсатади. Жумладан, Абу Бакр Анас ибн Моликка закот масалаларига оид, Умар ибн Хаттоб Утба ибн Фурқад ва Абу Убайда ибн Жарроҳ (584–639) га, Али ибн Аби Толиб Усмон ибн Аффон (576–656) га, Оиша бинт Абу Бакр (ваф. 678 й.) Муовия ибн Абу Суфён (608–680) га, Абдуллоҳ ибн Зубайр (623–693) Утба ибн Масъудга ҳадислар ёзилган хатларни юборганлари манбаларда қайд этилган (Мутайрий, 2002:46–47). Бироқ VII асрнинг биринчи ярмида ҳадислар китоб шаклида жамланмаган ҳолатда бўлганини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Шуни таъкидлаш жоизки, илк ҳадис тўпламлари муайян фикҳий масалага оид ҳадисларни ўзида жамлаган “жуз” (جزء) – қўплик шакли “ажзоъ” (أجزاء) кўринишида бўлиб, “қисм”, “бўлак” деган маъноларни англатади – китобларидан иборат бўлган. Ушбу тўпламларнинг ўзига хос хусусияти сифатида шуни айтиш мумкинки, уларда фақат битта мавзуга оид ҳадислар қамраб олинган эди. Жумладан, Зайд ибн Собит (611–665) да фароиз, Жобир ибн Абдуллоҳда ҳаж масалаларига оид ҳадислар жамланган мана шундай тўпламлар бўлгани маълум (Мутайрий, 2002:39–40).

VII асрнинг ўрталарига келиб, мусулмон жамиятларида содир бўлган ижтимоий-сиёсий ҳодисалар, шу жумладан, ҳадисларни ёддан билган саҳобийларнинг вафот эта бошлаши, янги юзага келган масалаларнинг ечимларини топишга бўлган уриниш, суннани турли салбий ташқи омиллардан ҳимоя қилиш зарурати натижасида ҳадисларни тадвин қилиш эҳтиёжи пайдо бўлди.

Шу тариқа, VII асрнинг охирларига келиб, ҳадисларни тадвин қилиш жараёни бошланди (Madani, 2010:18–19). Манбаларда ҳадисларни ёзма жамлашга расмий буйруқ берган илк шахс сифатида Умар ибн Абдулазизнинг номи зикр этилган (Ж. Ҳамроқулов). Бироқ аслида бунга қадар ҳам расмий доирада ушбу ишни амалга оширишга бўлган ҳаракатлар кузатилган. Жумладан, Умар ибн Абдулазизнинг отаси Абдулазиз ибн Марвон (ваф. 705

й.) ҳамда бобоси Марвон ибн Ҳакам (623–685)лар ҳадисларни ёзма жамлаш бўйича расмий топшириқ берганлар.

Маълумки, Абдулазиз ибн Марвон Мисрда волий бўлиб фаолият кўрсатаётганида тобеинлардан бўлган Касир ибн Муррага хат ёзиб, ундан Абу Ҳурайрадан бошқа ровийлар нақл қилган ҳадисларни ёзиб юборишини сўрайди. Чунки Абу Ҳурайра томонидан ривоят қилинган ҳадислар бунга қадар Марвон ибн Ҳакам томонидан ёздириб олинган эди. Бунга ўхшаш мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Умуман, ҳадисларни тадвин қилиш жараёни саҳобийлар даврининг охирларида бошланиб, тобейлар томонидан давом эттирилган. Жумладан, саҳобийларнинг шогирдларидан бўлган Макхул (ваф. 730 й.), Зуҳайрий, Робиа ибн Абдурахмон (ваф. 759 й.) кабилар ҳадисларни тадвин қилганлар. Ушбу жараён ўша вақтда саҳобийлар мавжуд бўлган барча шаҳар ва қишлоқларни қамраб олган бўлиб, асосан, таҳорат, намоз, закот ва бошқа ибодат масалаларига оид ҳадисларни жамлаш қизиқиш кузатилган.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, ушбу даврда ҳадисларни тадвин қилиш расмий ва илмий йўналишларда кечган. Халифа ва волийлар томонидан чиқарилган буйруқлар ҳам ҳадисларнинг ёзилиш жараёнини тезлаштирган. Бу ҳақда суннани биринчилардан бўлиб ёзган шахслардан бири Абу Бакр Муҳаммад ибн Муслим Зухрий (671–741) қуйидаги маълумотни келтиради: “Умар ибн Абдулазиз бизга суннани ёзма жамлаш вазифасини топширди. Биз уларни дафтарларга жамладик. Сўнгра ҳар бир волийга биттадан дафтар юборилди” (ибн Абдулбар, 1994:331).

Умар ибн Абдулазиз бундай вазифага юқоридаги мисолдан ташқари Мадина қозиси Абу Бакр Муҳаммад ибн Амр ибн Ҳазм (616–674) ҳам топширгани маълум. У Мадина аҳли орасида тарқалган ҳадисларни жамлаган бўлса, Ибн Шихоб Зухрий ҳадислар билан бир қаторда, саҳобийларнинг фикҳий қарашларини ҳам тўплаб борган.

Биринчилардан бўлиб Ибн Шихоб Зухрий, Абу Зинод, Солиҳ ибн Кайсон (660–757) каби шахслар ҳадисларни тадвин қилиш билан шуғулланганлар. Улардан кейин ушбу вазифани Маккада Абдулмалик ибн Абдулазиз ибн Журайж (699–767), Муҳаммад ибн Исҳоқ (703–768), Мадинада Саид ибн Абу Аруба (689–773), Робий ибн Субайҳ, Молик ибн Анас (711–795), Басрада Ҳаммод ибн Салама (ваф. 783 й.), Куфада Абу Абдуллоҳ Суфён ибн Саид ибн Масруқ Саврий (716–777), Шомда Абу Амр Авзойи, Хуросонда Абдуллоҳ ибн Муборак (736–798), Яманда Маъмар ибн Рошид (714–770), Райда Жарир ибн Абдулҳамид (728–804), Санъода Абдураззоқ ибн Ҳумом Санъоний (744-826)лар давом эттирганлар (Абу Заҳв, 1984:244).

Илмий йўналишда тобеинлар орасидан етишиб чиққан олимлар саҳобийлар ёдда сақлаган ёки ёзиб қўйган ҳадисларни ёдлаш, ўрганиш ҳамда тадвин қилиш билан машғул бўлганлар. Айни вақтда улар саҳобийларнинг фикҳий қарашларини ҳам жамлаб борганлар. Натижада ҳадис тўпламларига саҳобийларнинг фикрларини ҳам киритиш одат тусига айланган. Бунинг тасдиғини қуйидаги маълумотда ҳам кўриш мумкин. Солиҳ ибн Кайсон: “Мен Зухрийнинг олдида бордим. Биз илм талабида ҳадисларни ёзишга қарор қилдик. Шу тариқа Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан нақл қилинган ривоятларни ёзиб олдик. Сўнгра Зухрий: “Саҳобийлардан нақл қилинганларини ҳам ёзамиз, улар ҳам сунна ҳисобланади”, – деди. Мен: “Улар сунна эмас, уларни ёзмаймиз”,

деб жавоб бердим. Зухрий саҳобийларнинг сўзларини ҳам ёзди, мен эса ёзмадим”, деган (ибн Абдулбар, 1994:332).

VII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ҳадисларни илмий йўналишда тадвин қилиш жараёнига саҳобийларнинг шогирдларидан бўлган Абдуллоҳ ибн Зайд (591–652), Абдуллоҳ ибн Умар ибн Хаттоб (610–693), Муҳаммад ибн Ҳанафия (636–700), Омир Шаббий (641–723), Ҳасан ибн Абулҳасан Басрий (642–728), Урва ибн Зубайр (644–713), Ато ибн Абу Рабоҳ (647–732), Муҳаммад ибн Сийрин (653–729), Муовия ибн Қурра (656–731), Саид ибн Жубайр (665–714), Муҳаммад ибн Али ибн Ҳусайн ибн Абу Толиб (676–732), Курайб ибн Аббос (ваф. 712 й.), Солим ибн Абулжаъд (ваф. 718 й.), Макхул Шомий (ваф. 730 й.), Қатода ибн Даома (ваф. 736 й.), Сулаймон ибн Мусо (ваф. 737 й.), Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Уқайл ибн Абу Толиб (ваф. 762 й.), Амр ибн Шуайб ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос (ваф. 895 й.), Сулаймон ибн Қайс, Хулос ибн Амр, Башир ибн Нуҳайк каби олимлар салмоқли ҳисса қўшганлар.

Умуман олганда, тобеинлар даврида ҳадисларни илмий ўрганиш саҳобийлар даврига қараганда кенг тарқалган. Бунга ривоятларнинг турли ҳудудларга ёйилиши, санад йўлларининг кенгайиши, ровийлар исм ва куняларининг хилма-хиллиги, ҳадисларни ёддан билган шахсларнинг вафот этишлари, арабларга хос бўлган ёдда сақлаш малакасининг заифлашиши, турли бидъатларнинг кўпайиши каби бир қатор омиллар сабаб бўлган.

Тобеинлар орасида Мужоҳид ибн Жабр (645–722), Саид ибн Жарир (665–714), Абу Қилоба (ваф. 723 й.), Зайд ибн Абу Униса (ваф. 742 й.), Абу Зубайр Муҳаммад ибн Муслим (ваф. 746 й.), Айюб ибн Абу Тамима (687–749), Ҳишом ибн Урва ибн Зубайр (680–763) кабиларда ҳадислар жамланган саҳифалар мавжуд бўлган (Заҳравоний, 2005:75).

VIII асрда кичик тобеинлар ҳамда улардан кейингилар ҳадисларни тадвин қилишни давом эттирганлар. Ушбу даврда ривоятларни тизимлаштирилган, шу жумладан, алоҳида бобларга ажратилган ҳолда жамлаш анъанаси шаклланди. Шу билан бир қаторда, бу даврда илк мусаннаф тўпламлари ҳам яратила бошланган. Саҳобий ва тобеинлар даврининг охирларига келиб ҳадислар алоҳида бобларга ажратилган ҳолда тадвин қилинган бўлса-да, бироқ уларни тасниф қилиш жараёни кейинги даврларда амалга оширилган (Заҳравоний, 2005:80). Умуман, ҳадисларни тадвин қилиш тахминан ҳижрий 70 йилда бошланиб, 120 йилга қадар давом этган (Мутайрий, 2002:50).

Ҳадисларни тасниф қилиш эса ҳижрий 120 йилдан бошланиб, тахминан 150 йилга қадар давом этган (Мутайрий, 2002:83). Ушбу босқичда илк суна тўпламлари вужудга кела бошлаган, Макка, Мадина, Шом, Ироқ ва Миср каби ҳудудларда тасниф жараёни кенг тус олган. Абдулмалик ибн Журайж, Саид ибн Абу Аруба, Абдурахмон ибн Амр Авзойи, Маъмар ибн Рашид, Шўъба ибн Ҳажжож (702–777), Суфён Саврий, Зоид ибн Қудома (ваф. 778 й.), Ҳаммод ибн Салма (ваф. 783 й.), Лайс ибн Саъд (713–791), Абу Авона Ваззоҳ ибн Холид, Молик ибн Анас каби олимлар ҳадисларни тасниф қилинишига улкан ҳисса қўшганлар.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Саҳиҳу-л-Бухорий. – ар-Риёз: Мактаба дори-с-салом, 1997. – Ҷ. 2.
2. Муҳаммад ибн Матор Заҳравоний. Тадвину-с-суннати-н-набавия нашъатуҳу ва татаввурӯҳу мина-л-қарни-л-аввал ила ниҳояти-л-қарни-т-тасиъи-л-ҳижрий. – Мадина: Мактаба дори-л-минҳаж, 2005.
3. Муҳаммад Ижож Хатиб. ас-Сунна қабла-т-тадвин. – Байрут: Дору-л-фикр, 1981.
4. Muhammad Hamidullah. The Emergence of Islam. – India: Adam Publishers & Distributors, 2007.
5. Муҳаммад Муҳаммад Абу Заҳв. ал-Ҳадис ва-л-муҳаддисун ав инояту-л-уммати-л-исломия би-с-суннати-н-набавия. – Байрут: Дору-л-китоби-л-арабий, 1984.
6. Мустафо Сибоъий. ас-Сунна ва маканатуҳа фи-т-ташриъи-л-исломий. – Байрут: Дору-л-варроқ, 2000.
7. Саййид Абдулмажид Ғаврий. ас-Суннату-н-набавия ҳужжийятуҳа ва тадвинуҳа. – Байрут: Дор ибн Касир, 2009.